

Lázár Ervin, a „nagy, egyetemes, világméretű csaló”

A Négyszögletű Kerek Erdő mint novellaciklus

1.

Lázár Ervin jelentősége és hatása a magyar gyerekirodalomban nehezen túlbecsülhető. Ugyanakkor, ha az nem is vonható kétségbe, hogy meghatározó alkotó, szerepe korántsem egyértelmű vagy jól körülhatárolt, már csak azért sem, mert a mára már egyre inkább önmagára találó gyerekirodalom-kritika, gyerekirodalom-kutatás jórészt még adós a 20. századi életművek elemzésével.¹ Bár Lázár Ervin munkásságával foglalkozott már monográfia és több doktori disszertáció is, szakirodalma még mindig aránytalan – a felnőtt befogadókat célzó szövegei jóval több figyelemben részesültek, mint a mai napig megkerülhetetlen gyerekirodalmi munkái.² Holott az előbbi felosztás eleve roppant problematikus: Lázár írásainak sokszorosan kiemelt sajátossága, hogy a határok bizonytalanná válnak, nemcsak szöveg és szöveg, de befogadó és befogadó között is. Legjobb gyermekmeséi éppúgy besorolhatók a novella vagy a (nagyon légies, a didaxistól távol álló) parabola műfajába is. Sokszor pedig ezen is túlmutatnak, hiszen – Pompor Zoltán kifejezésével élve – valódi szeretetmesékké válnak,³ amelyek nemcsak a párhuzamos befogadást teszik lehetővé, hanem igazi közösséget teremtenek a dialógusra épülő mesemondással, meseszövessel.

Ma már – a lezárt, teljes életmű ismeretében – Lázár Ervin szövegeinek egyik kiemelten fontos jellemzője a befogadó bizonytalansága (vagy pontosabban: általánossága).

¹ Fontos, hiánypótló kezdeményezés például az IGYIC honlapjának *Leporoló* rovata, amely a friss szövegek helyett a régebbi gyerekirodalmi művekkel foglalkozik, kezdve Bezerédj Amália *Flóri könyvével*, Tamkó Sirató Károly *Tengerecki hazaszállásán* át egészen Zdeněk Miler *Kisvakond-sorozatáig*, <https://igyic.hu/leporolo> (utolsó megtekintés: 2022. 08. 02.)

² Figyelemre méltó például, hogy a XXXV. OTDK keretében beérkezett öt gyerek- és ifjúsági irodalommal foglalkozó dolgozat közül kettő Lázár Ervint választotta témául. Hermann Zoltán szerint ez a kiemelt érdeklődés azzal magyarázható, hogy a Lázár-szövegek olvasottságában űr keletkezett, így ez a generáció „azt a pedagógiai-pszichológiai olvasatot igyekezett pótolni, amit mondjuk a ’80-as, ’90-es évek elfelejtettek létrehozni” (Poós Zoltán, „*Remélem, voltunk, és leszünk is annyira empatikusak, hogy tudunk egy mai huszoneves fejével gondolkodni.*”: Hermann Zoltánnal beszélgettünk, IGYIC, Mesecentrum, 2021. április 27., <https://igyic.hu/mesecentrum-interjuk/remelem-voltunk-es-leszunk-is-annyira-empatikusak-hogy-tudunk-egy-mai-huszoneves-fejével-gondolkodni.html> [utolsó megtekintés: 2022. 08. 02.]

³ POMPOR Zoltán, *Hagyomány és újítás Lázár Ervin elbeszélő művészetében*, Doktori disszertáció, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2007, 100.

Pályája elején azonban írásainak besorolása és ebből következően értelmezése is nehézségekbe ütközött.⁴ Ugyan nem ismeretlen jelenség, hogy egy szépirodalmi mű befogadói korosztálya idővel megváltozik, éppen e miatt az eldöntetlenség miatt azonban Lázár írásainál ez a folyamat akár kifejezetten gyors és radikális is lehetett.

A pécsi *Jelenkor* Tüskés Tibor szerkesztősége alatt nemcsak színvonalas vidéki lappá nőtte ki magát, de egyben olyan orgánummá is, amely a '60-as évek elején Mészöly Miklós, Mándy Iván, Weöres Sándor közlésével országos szinten is a mindenféle kompromisszumtól tartózkodó minőséget képviselte. Lázár, aki rövid ideig szerkesztőként is dolgozott a lapnál, azután is kapcsolatban maradt a műhellyel, hogy politikai okokból távozni kényszerült, és az *Élet és Irodalom* munkatársa lett; *A Hétfejű Tündér* néhány írását is itt publikálta.⁵ Utólag, visszaemlékezésekből és interjúkból tudjuk, hogy Lázár korai írásait gyereklapok – vélhetően tematikus okokból – „furcsának találták”, nem akarták közölni;⁶ az, hogy végül a *Jelenkor* adott lehetőséget a publikálásra, szintén azt erősítette, hogy Lázár írásai nem tipikus gyerekirodalmi szövegek. Másrészt viszont a szerkesztőséggel folytatott levelezés alapján úgy tűnik, *A Hétfejű Tündér* írásait azért egyértelműen mesének tekintették, és bár örömmel fogadták őket, presztízsük elmaradt a valódi novelláké, sőt a szociográfiáké mögött is.⁷ Ezzel együtt sem különösebben meglepő, hogy a *Jelenkorban* megjelenhettek az írások, ugyanis a folyóirat kifejezetten fontosnak tartotta önnön nyitottságát: az esztétikai színvonal feltétlen védelme, az egyedi hang, a hangsúlyozottan pécsi szerepvállalás és a tehetséggondozás mellett az egyik legfontosabb célja az volt, hogy teret engedjen más művészeti ágaknak,⁸ de az első számok tartalomjegyzékét áttekintve az is szembeötlő, hogy a gyermek- és ifjúsági irodalom is kitüntetett érdeklődésére tartott számot.⁹ Ha más módon nem, a kritikák között szinte minden esetben megjelent egy-egy fiatalabb olvasókat megszólító szöveg ismertetése is (ez alighanem a rovatszerkesztő Kolta Ferencnek köszönhető, aki az ifjúsági irodalom múltjával és elméletei kérdéseivel is foglalkozott).¹⁰

⁴ A probléma érzékeltetéséhez csak néhány kiragadott cím: OLASZ István, *Mese – felnőtteknek!? Lázár Ervin meseregényéről*, *Jelenkor*, 7(1964), 12. sz., 1171–1172. – ALFÖLDY Jenő, *Mesék felnőttgyerekeknek*, *Élet és Irodalom*, 32(1988), 49. sz. (dec. 2.), 10.

⁵ A kötet mesenovellái közül megjelentek: *Báránnyelűbodorító* (1971, 7–8. sz., 642–645), *Rácegresi és Pácegresi* (1971, 7–8. sz., 645–548), *A hétfejű tündér* (1971, 7–8. sz., 649–650), *Dömdő dömdő dömdődöm* (1971, 7–8. sz., 677–682), *Ha három lábon gyábokorsz* (1972, 7–8. sz., 682–685).

⁶ MARTON Mária, *Mese Lázár Ervinről*, Szeged, Könyvmolyképző, 2007, 21.

⁷ KOMÁROMI Gabriella, *Lázár Ervin élete és munkássága*, Bp., Osiris, 2011, 120.

⁸ TÜSKÉS Tibor, *A Jelenkor indulása: 1958–1964*, Tatabánya, Új Forrás, 1995 (Új Forrás Könyvek, 23), 23–24, 49–51.

⁹ A *Jelenkor* első számában például Gergely Márta Szöszijének, a második évfolyam első számában Takáts Gyula Rózsává lett rókJának recenziója jelent meg; évekkel később Lázár első meseregényét is ismertették.

¹⁰ TÜSKÉS, i. m., 17.

„Azt hiszik az emberek, hogy mesét írni könnyű [...]. Pedig hát az egyik legnehezebb műfaj, mert... Miért is? Na igen... Azt hiszik, gyerekeknek írom. A kiadónál is megkérdezték, hogy hány éveseknek? Mit jelezzenek a borítón? Én nem hány éveseknek írom a meséket” –fejtette ki Lázár Ervin egy Bertha Bulcsu által készített interjújában.¹¹ Lázár maga láthatóan nem érezte lényegesnek a célközönség meghatározást, a kiadók annál inkább; hogy a *Jelenkor* mesenovelláit kinek szánták, és hogy a gyakorlatban kik találkoztak a szövegekkel, kérdéses.¹² Az ugyanakkor jól érzékelhető tendencia, hogy az önállóan megjelenő mesenovellák – amelyek később a *Kortárs*, az *Új Írás*, az *Élet és Irodalom* hasábjain is helyet kaptak – kötetbe rendezésük során sokkal inkább eltolódtak a gyermek befogadók irányába, részben a megjelenés helyének, részben pedig a magyar piacon a „felnőtt”-irodalomban még ma is ritkaságnak számító illusztrációknak köszönhetően.

Lázár Ervin neve rendszerint előkerül a novellaciklus műfajával kapcsolatos szakirodalomban a *Csillagmajor*¹³ révén. Habár a *Csillagmajor* természetesen szintén jó példa, a lázári életmű vélhetően ezen kívül is több olyan írást tartalmaz, amelyet érdemes lenne a műfaj felől újraolvasni. A novellaciklus – bár a definíció nem problémáktól mentes – olyan önálló elbeszélések gyűjteménye, amelyeket ha egymáshoz képest olvasunk, többet és minőségileg mást kapunk, mint az elbeszélések összességét.¹⁴ Úgy tűnik, a kortárs kiadói gyakorlat alapján Lázár meséinek összeillesztése nem pusztán a közös jelentést módosította, hanem még a befogadók csoportját is képes volt megváltoztatni...

Természetesen nem állítom, hogy a mesegyűjtemények kizárólag a piaci megfontolásoknak köszönhetően átalakultak volna, de a jelenség mindenestre jól rámutat arra, hogy ezekre a mesenovellákra erőteljesen hat, ha ciklusként, egymással összefüggésben értelmezzük őket. A *Bab Bercire*¹⁵ és *Berzsián és Didekire*¹⁶ is áll ez, de talán mindenekelőtt A *Négyszögletű Kerek Erdő*¹⁷ esetében lehet termékeny a megközelítés.

A *Négyszögletű Kerek Erdő* ma már valódi szimbólum: a szeretet, a tolerancia, a közösség és a belső szabadság jelképe. Olyan ikonikus helyszín, amely nemcsak az irodalomban él tovább – metaforaként erőteljes politikai vonatkozása van, de

¹¹ BERTHA Bulcsu, *Meztelen a király*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 13.

¹² Lázár visszaemlékezése szerint például A *Négyszögletű Kerek Erdő* fű alatti siker volt; „rengetegen olvasták, nemcsak gyerekek, hanem felnőttek és fiatalok is. Akkor éreztem, hogy ez nagy siker. Sok kritika nem jelent meg róla” (MARTON, i. m., 72).

¹³ LÁZÁR Ervin, *Csillagmajor*, Bp., Osiris, 1996.

¹⁴ A novellaciklus műfajához vö. HAJDU Péter, *Az elbeszélésciklusok elmélete*, *Literatura*, 29(2003), 3. sz., 163–184. – BEZECZKY Gábor, *Az elbeszélésciklus poétikája*, *Literatura*, 29(2003), 3. sz., 185–198.

¹⁵ LÁZÁR Ervin, *Bab Berci kalandjai*, ill. RÉBER László, Bp., Móra, 1989.

¹⁶ LÁZÁR Ervin, *Berzsián és Dideki*, ill. RÉBER László Bp., Móra, 1979.

¹⁷ LÁZÁR Ervin, *A Négyszögletű Kerek Erdő*, ill. RÉBER László, Bp., Móra, 1985.

tudományos dolgozatok is foglalkoztak vele a hatalom és az autonómia,¹⁸ a különböző költészeti paradigmák¹⁹ vagy akár az irodalmi rendszer kérdésével kapcsolatban is.²⁰

Pedig a kézzelfogható *A Négyszögletű Kerek Erdő* a lehetőségekhez képest sokára, csupán 1985-ben jelent meg a maga teljességében, ráadásul, mint Komáromi Gabriella felhívja rá a figyelmet, ekkor is mindenféle kritikai visszhang nélkül: a szakma akkor még nem vette észre, hogy „irodalmi esemény” tanúja volt.²¹ Bár így, közel negyven év elteltével és a mű kanonizációjának ismeretében kiemelt gesztusnak hathat a szövegek összerendezése, valójában nem meglepő, hogy a kötet nem kapott külön figyelmet. Éppen ellenkezőleg: a figyelmet méltán elnyerő mesék kiteljesedésének és lekerekítésének tekinthetjük, hogy közösen is kiadták őket. A teljes *A Négyszögletű Kerek Erdő* tizenegy története között nincs olyan, amely ne jelent volna meg korábbi kötetben, és mindössze a *Vacsakamati, a nagy, egyetemes, világméretű csaló* esetében igaz, hogy nem Lázár valamelyik saját mesegyűjteményében, hanem kizárólag többszerzős válogatásban publikálták.²² A mostanra megbonthatatlan egységnek érzett mű nagyon is hosszú előzménytörténetre tekinthet vissza, és úgy tűnik, a végleges összeállítás idejére az olvasók már régóta rajongói voltak az erdő világának.²³

A *Négyszögletű Kerek Erdő* első dokumentált szereplője, *A kisfiú meg az oroszlánok*²⁴ Bruckner Szigfridje, Lázár legkorábbi meseregényéből lépett át Mikkamakkáék birodalmába – a szerző már 1961-ben befejezte a történetet (a szakdolgozata megírása helyett és mellett), ám a megjelenés egészen 1964-ig váratott magára.²⁵ De a Réber László rajzaival kísért szöveg végül még így is több mint húsz évvel előzte meg

¹⁸ PANKUCSI Mária, *Dömdödöm, az autonóm közösségi lény*, Napjaink, 24(1985), 5. sz., 8–9.

¹⁹ HALMAI Tamás, *A Dömdödöm-paradigma? Történeti-poétikai penge- és horizontváltások Lázár Ervin Négyszögletű Kerek Erdőjében*, Vigilia, 78(2013), 10. sz. 763–765.

²⁰ KOVÁCS Sándor, *Egy irodalom-rendszer ideológiája, avagy „kómirelű kőtyual”*, Pompeji, 4(1993), 3–4. sz., 77–187.

²¹ KOMÁROMI, Lázár Ervin... i. m., 321.

²² LÁZÁR Ervin, *Vacsakamati, a nagy világméretű csaló = Csoda az óvodában: 24 magyar író 31 új meséje*, szerk. JANIKOVSKY Éva, Bp., RTV–Minerva, 1982, 123–127.

²³ Hogy a *Négyszögletű Kerek Erdő*nek már volt egyfajta kultusza a megjelenése előtt, sejthető. Elég, ha a Békés Megyei Könyvtárra gondolunk, az első olyan intézményre, amely önálló gyermekrészleggel rendelkezett – utóbbinak 1985. augusztus 20-i átadója óta közkedvelt szimbóluma a Madarász Ildikó iparművész nő készítette fa és papírmásé Ló Szerafin, aki jelenleg is a könyvtár szerves része. A kék csodaló aligha tehetett volna szert ekkora ismertségre és népszerűsége a megjelenés évében, ha a kötet kiadásának nincsenek előzményei. De ugyanez a szereplő tűnik fel már 1981-ben, a *Kisdobos*ban is, Marék Veronika *Coffi, Pocak, Paprikájában* magyarázatra sem szoruló intertextuális utalásként: „Mi ugyanis árnyék-jelmezölt rendeztünk a múlt héten! Ez azt jelenti, hogy a jelmezek árnyként mutatkoztak be, s ki kellett találni, hogy ki kicsoda. [...] Akkor derült fény sok titokra. Arra például, hogy ki volt Ló Szerafin” (MARÉK Veronika, *Coffi, Pocak, Paprika*, Kisdobos, 30(1981), 2. sz., 19). De Lázár visszaemlékezésében más példát is idéz: „a Politikai Foglyok Szövetségének elnöke egyszer azt mondta nekem, a legnagyobb megdöbbenésemre: – Amikor kiszabadultunk a börtönből, összejártunk és az ön *Négyszögletű Kerek Erdőjét* és *A Hétfejű Tündért* olvastuk” (MARTON, i. m., 73).

²⁴ LÁZÁR Ervin, *A kisfiú meg az oroszlánok*, ill. RÉBER László, Bp., Móra, 1964.

²⁵ KOMÁROMI, Lázár Ervin..., i. m., 263.

a novellaciklust, és az igen nagy példányszám azt mutatja, hogy a közönség valóban gyorsan és széles körben megismerte-megszerette a nagyhangú öreg oroszlánt.

De nemcsak Bruckner Szigfrid, a többi szereplő születése is jóval megelőzte a *Négyszögletű Kerek Erdő* összeállítását: a lakók nem fokozatosan népesítették be a mesevilágot, hanem szinte egyszerre tűntek fel benne. Úgy látszik, tulajdonképpen már 1971-re minden fontosabb elem – értsük ez alatt a szereplőket, a költői nyelvet, a különös atmoszférát – készen állt. Bár írásos emlékről nem tudunk, sejthető, hogy Mikkamakka és Vacskamati valamivel megelőzte a többiekét. Mikkamakka neve, amely a '68-as születésű Babó Titti²⁶ nyelvi leleménye, nagyjából kijelöli azt a legkorábbi időpontot, amelyben a gyerekforma macska életre kelhetett, az 1970-ből fennmaradt kézirat, a vélhetően részben személyes élményekre épülő *Bárányszőlő-bodorító* pedig egy nagyon jól körvonalazható időszakra datálja a figurák megalkotását.²⁷ Jelentőségüket növeli, hogy az öreg oroszlánt leszámítva ők ketten az egyedüli erdőlakók, akik szabadon vándorolnak Lázár különböző szövegvilágai között.

A keletkezést tekintve az előnyük mindenesetre így sem számottevő: a *Jelenkorban* közölt *Dömdö-dömdö-dömdödöm*, a költőverseny története éppen egy évvel később jelent meg, mint Vacskamati és Mikkamakka erdőfoglalása, de tudjuk, hogy Lázár már az előző évben papírra vetette Aromo, Ló Szerafin, Nagy Zoárd, Szörnyeteg Lajos, Dömdödöm, sőt Maminti alakját is.²⁸ Így tulajdonképpen csak Kisfejú Nagyfejú Zordonbordon megalkotása maradt el, a történetben felbukkanó ellenség csupán ötéves késéssel tette teljessé a szereplőgárdát.

A *Négyszögletű Kerek Erdő* már nem a *Jelenkorban* vagy különböző mesegyűjteményekben közölt önálló írásokból állt össze, hanem három kisebb, de összefüggő egységből – talán részben ez magyarázza, miért nem váltott ki komolyabb figyelmet. A *Hétfejú Tündér*²⁹ első két kiadása több Mikkamakka-mese³⁰ mellett még tartalmazott három „erdei” szöveget is, amelyek '85-től már csak az új kötetben szerepeltek. A 1976-os *Bikfi-bukfi-bukferenc* hat új történettel bővítette az eddigi epizódokat; ebben a mesefüzérben már kibontakozott a szereplők előtörténete és zárásként az erdő jelképes megmentése is.³¹ Ezek az írások egészültek ki végül az utolsó, jóval hosszabb és '80-ban önállóan megjelenő *Gyere haza, Mikkamakka!* című elbeszéléssel.³²

²⁶ Szabó Kristóf, Lázár Ervin unokaöccse.

²⁷ Komáromi Gabriella hosszan ír Lázár Ervin közel tíz éven át tartó szokásáról, a céltalan országyarásról, amelynek emlékét a *Jegyzetek a gyaloglásról* őrzi (KOMÁROMI, Lázár Ervin..., i. m., 154–164).

²⁸ *Uo.*, 367.

²⁹ LÁZÁR ERVIN, *A Hétfejú Tündér*, ill. RÉBER LÁSZLÓ, Bp., Móra, 1973, 1977.

³⁰ Mikkamakka fontos szereplője a *Szőkevény szeplők*, a *Ha három lábon gyábokorsz*, a *Virágszemű és a Nagyapa meg a csillagok* című mesének is.

³¹ LÁZÁR ERVIN, *Bikfi-bukfi-bukferenc*, ill. RÉBER LÁSZLÓ, Bp., Móra, 1976.

³² LÁZÁR ERVIN, *Gyere haza, Mikkamakka!*, ill. RÉBER LÁSZLÓ, Bp., Móra, 1980. A *Vacskamati*, a *nagy, egyetlen, világméretű csaló* az egyetlen olyan szöveg, amely az eddigiek között nem szerepelt, és kiegészítésként került a végleges gyűjteménybe.

A történetek összeillesztése tehát látszólag formalitás – a szövegekben alig-alig történt érdemi változtatás, a mesenovellák ugyan szétszórva, de rendelkezésre álltak volna az új kötet híján is, a fiktív mesevilág pedig a jelek szerint már anélkül is erős hatást gyakorolt, hogy egyetlen kötetbe rendezték volna a *Négyszögletű Kerek Erdő* írásait. Ahogy azonban Komáromi is rámutat, az erdő csak ezzel a végleges összeillesztéssel nyerte el metaforikus jelentőségét, így hát „nagy kár lenne darabjaira bontani”.³³ A jelentésképzésben a zárt és tudatos kompozíció szerepe meghatározó – elég, ha arra gondolunk, hogy a *Bikfi-bukfi-bukferenc* hat írásának cselekménye még lineáris és egyértelmű volt, a *Gyere haza, Mikkamakka!* azonban funkcióját tekintve megkettőzi és elbizonytalanítja a ciklus zárlatát is, ezzel pedig jóval komplexebb művé teszi *A Négyszögletű Kerek Erdőt*. Az is igaz, hogy Lázár, aki előszeretettel rendezte újra a már megjelent műveit, és szívesen egészítette ki a korábbi köteteit, többé nem változtatott a kiforrott cikluson; arról nem is beszélve, hogy Réber László illusztrációi csak *A Négyszögletű Kerek Erdő*vel váltak véglegessé.

Réber László ikonikus képi világa két rendkívül fontos gyerekszerző, Janikovszky Éva és Lázár Ervin életművével is összeforrt. Mindkét író esetében a Móra Kiadó döntött arról, hogy – Rigó Béla kifejezésével élve – a „vonalfukar” művészt³⁴ kéri fel az illusztrálásra, és a választás mindkét esetben meghatározónak bizonyult. Hogy Réber és Janikovszky kép-szövegei lényegében elválaszthatatlanok, az részben a képek könyvek műfajának köszönhető: az írók egy idő után tudatos hiányokat hagytak a szövegben, amelyeket Réber szabadon kitölthetett, máskor pedig a közös játékon felbuzdulva az illusztrátor alkotta meg úgy a képeit, hogy azok az önálló verbális narratívát kommentáló, kiegészítő, relativizáló szöveget alkossanak. Janikovszky szövegei sokszor csak így, a réberi párbeszéddel együtt válnak teljessé.

Más a helyzet Lázár meséivel – ezek az írások szinte közelítenek a lírához abban a tekintetben, hogy a valóban kiemelkedő darabok nem parafrázálhatók. Ahogy Rigó Béla írja: „Lázár Ervin meséit nem lehet, nem is szabad szabadon interpretálni. Ahányszor a gyerek kéri, annyiszor elő kell venni a könyvet. Mert ezeket a történeteket a költő-sámán meséli el nekünk.”³⁵ A történetek nyelvi ereje és működés módja éppen ezért láthatóan megköveteli, hogy Lázár ne támaszkodjon társművészetre, ne hagyjon szabad helyeket – legalábbis olyanokat, amelyeket nem a befogadónak kell kitöltenie. Mint láttuk, ezek az írások megjelentek önállóan, illusztráció nélkül is; Réber munkája tehát itt valóban csak a kíséret szerepét tölti be.

³³ KOMÁROMI, Lázár Ervin... i. m., 328.

³⁴ RIGÓ Béla, Janikovszky Éva: *Kire ütött ez a gyerek? = Kortárs gyerekkönyvek*, szerk. BORBÉLY Sándor, KOMÁROMI Gabriella, Bp., Ciceró, 2001, 151.

³⁵ RIGÓ Béla, *Berzsián álarca mögött, avagy Lázár Ervin, a költő = „Szárnyas emberünk”: Lázár Ervin-konferencia, 2012. november 12.* Petőfi Irodalmi Múzeum, szerk. EMŐD Teréz, Bp., Napkút, 2013, 19.

Ehhez képest árulkodó, hogy az eredeti képi világ az elvi lecserélhetőség ellenére is lecserélhetetlennek tűnik.³⁶ Bár történtek kísérletek Lázár újraillusztrálására, ráadásul több esetben valóban jelentős és népszerű művészek nyúltak a szövegekhez,³⁷ az eredeti kiadások utánnyomásai ma is kifejezetten keresettek.

Komáromi a kéziratok hagyatékából idézi Lázár méltatását az illusztrációkról: „Nem csak úgy a műalkotás szerves részei, hogy pontosan tükrözik a mű gondolatiságát, hangulatát. Nem. Réber hozzáad, kiegészít, új távlatokat nyit. Bármilyen furcsának hangzik, Réber illusztrációi más fényt adtak az én szövegeimnek is: finomították, kiélezték, megvilágosították. Réber a rajzaival tudott nekem is újat mondani a saját szövegeimről.”³⁸ Pedig *A kisfiú meg az oroszlánok* idején az illusztrátor még messze volt későbbi sikereitől. Bár mint jellegzetes karikaturistát ismerték és elismerték, a Janikovszkyval közösen készült kötetek közül csak egy jelent meg addigra;³⁹ valamint az örkényi egyperceseket is csak évekkel később adták ki.⁴⁰ „Olyan örült szerencsém volt, hogy Réber illusztrálta [*A kisfiú meg az oroszlánokat*]⁴¹ – vélte Lázár, és noha nem tudni, hogy ez utólagos vagy már az első meseregény megjelenítése során felismert igazság volt, de helyesen állapította meg, hogy az ő sikerében is közrejátszott a találkozás. A személyes megismerkedésre egyébként csak a harmadik közös mű után került sor; igaz, ezután Réber, aki az írókra kenyéradó gazdáiként tekintett, alkotótársai közül egyedül Lázárral volt hajlandó baráti viszonyt kialakítani.⁴² Kapcsolatuk egészen a képzőművész haláláig tartott.

A Négyszögletű Kerek Erdő esetében a bizalmi viszony mintha már valóban érződne is: egyrészt az alkotás folyamatáról több, vonatkozó információ is fennmaradt, például az, hogy az illusztrátor lényegében szabad kezet kapott („Réber László egyszer megkérdezte tőlem, hogy néz ki Dömdödöm? Azt válaszoltam, olyanak rajzolja le, amilyennek ő elképzei. Így lett az én kisfiúból mackó”⁴³); másrészt pedig úgy tűnik, Réber tényleg ráértett az alkotótárs mondanivalójára, legalábbis számos megoldása erről tanúskodik.

³⁶ A maga módján egészen zavarba ejtő megoldás Lázár Ervin naplójának újrakiadásához készült borító is – az író fényképét mintegy körbeölelik *A Négyszögletű Kerek Erdő* mesehősei. Ezzel igazából azt mondjuk ki, hogy a lázári életmű legmeghatározóbb, legkifejezőbb összegzésének nem a szerző valamely műve, hanem egy másik alkotó, Réber László illusztrációja tekinthető. Vö. LÁZÁR ERVIN, *Napló*, Bp., Helikon, 2016.

³⁷ Molnár Jacqueline *Szegény Dzsoni és Árnika* történetét (2021) és *A legkisebb boszorkányt* (2018) illusztrálta; Buzay István 2013 óta az életmű számos írását „hangszerelte újra”. Elkészült már a felújított *Bikfi-Bukfenc-Bukferenc* (2013), *Berzián és Dideki* (2014), *Gyere haza, Mikkamakka!* (2016), *Bab Berci kalandjai* (2020), *A kisfiú meg az oroszlánok* (2021).

³⁸ KOMÁROMI, Lázár Ervin... i. m., 175–176.

³⁹ JANIKOVSKY ÉVA, *Te is tudod?*, ill. RÉBER László, Bp., Móra, 1963.

⁴⁰ ÖRKÉNY István, *Egyperces novellák*, ill. RÉBER László, Bp., Magvető, 1968.

⁴¹ MARTON, i. m., 73.

⁴² KOMÁROMI Gabriella, *Janikovszky Éva – pályakép mozaikokban*, Bp., Móra, 2014, 140.

⁴³ SZABLYÁR Eszter, *Dömdödöm, Robinson és Kálvintéri Lajos*, Könyvhét, 9(2005), 1–2. sz., 15.

A szereplők ábrázolása kitüntetett figyelemre érdemes: réberi lelemény például, hogy az egyetlen emberként megjelenített mesehős Szörnyeteg Lajos. Nevében metonimikusan őrzi fájának hibáit és bűneit, ugyanakkor a „legjobb szívű behemót” szerepében képviseli annak minden szépségét is. És talán a romantikus kettősség humoros feloldása sem véletlen, hiszen azért Lajos szörnyűsége és jósága mellett valamennyi erdőlakó közül egyben ő a legbutább alak is.⁴⁴

Van jelentősége annak is, hogy minden állat erősen antropomorf, két lábon jár, és ruhát visel, kivéve Ló Szerafint, a kék csodalovat, aki a fekete-fehér-olajzöld rajzokon fehérben jelenik meg, ezzel is hangsúlyozva a „kékség” szimbolikus voltát. Rajta, szemüvegét leszámítva, semmi látható jel nem utal a különlegességre; a rajz éppen ezért a többi szereplőtől elütő, így feltűnővé váló viselkedését emeli középpontba. Ló Szerafin normaszegő idegensége a legkevésbé megragadható probléma a szövegvilágban, hiszen gyakorlati nehézséget valójában nem okoz senkinek – ahogy Lázár a szavak birodalmából a látvány világába utalja, úgy veti el Réber is a legkézenfekvőbb kifejezőeszközt, hogy összetettebb módon érzékeltesse a csodaló kívülállóságát. De nem kell feltétlenül nagy dolgokra gondolnunk, az illusztráció esetében ennél egyszerűbb példák is fontossá válhatnak: Rébernél még az olyan apróságok is jellepesek lehetnek, mint hogy Mikkamakka, a legszabadabb szereplő nem egyszerű nadrágot, hanem valódi farmert visel.⁴⁵

Nem véletlen, hogy a képi síkon szintén a szereplőkön van a hangsúly. Lovász Andrea egy Szijj Ferenc *Szuromberek királyfijáról* szóló könyvismertetőjében bevezetesként új mesecsoportot definiál („azok a bizonyos »erdős mesék«”). A *Négyszögletű Kerek Erdő* – a felvállaltan mintájául szolgáló *Micimackóval* együtt – ennek a mesecsoportnak a műfajteremtő prototípusa. Lovász a következőképpen foglalja össze az „erdős mesék” legfontosabb jellemzőit:

E mesék erdejének, ligetének izoláltságából fakadóan az ott élők valamennyien egy-egy zárt közösség tagjai, s az egyes szereplők egy nagyobb csoport keresztmetszeteként megjelenő (ember) típusokat jelenítenek meg. Bár a szereplőknek saját nevük van, leginkább mégiscsak kiemelt tulajdonságaikkal együtt emlegetjük őket. [...] Közös a felsorolt szereplőkben mégis, hogy csak együtt boldogulhatnak, csapatot alkotnak, és éppen észbeli hiányosságaik miatt válnak mindannyian szeretetreméltókká[.]⁴⁶

⁴⁴ Réber László gesztusára Szilágyi Márton hívta fel a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök.

⁴⁵ A korábbi változatok kompozícióin, például *A Hétfejű Tündér* megoldásain Réber alig változtatott, valójában csak a képek számát növelte – ez a gyermeklapokban is megjelent Janikovszky-szövegek alapján egyébként általános eljárása volt. A módosítások viszont általában érdemi jelentésváltozást hoznak létre: például a két bárányfelhő-bodorító jelentősen megnő a rendfenntartó közegekhez képest, Dömdödöm pedig, aki eredetileg klasszikusan kövér medve, *A Négyszögletű Kerek Erdő* oldalain testfelépítésében már sokkal inkább emberszerű, ezáltal közelebb kerül az olvasóhoz is.

⁴⁶ Lovász Andrea, „Kész a lenyűgözés” (Szijj Ferenc: *Szuromberek királyfi*), *Jelenkor*, 45(2002), 11. sz., 1221–1229.

Lázár novellaciklusára valóban igaz, hogy jellegzetes, sőt kirívó, ezzel együtt roppant esendő, de/és szerethető antihősökre épül. Ám hiába alapozza meg az „erdős mesék” műfaját, még ehhez képest is van egy izgalmas sajátossága: ez az erdő egy magasabb szinten, szimbolikusan izolált. Mivel a Négyszögletű Kerek Erdő ellenpontja, a külvilág itt nagyon is erőteljesen jelen van a történetekben, a terület nem egyszerűen elzárt, hiszen elzártságában biztonságos végpontként tételeződik, amelyet az egyes karakterek utazásuk lezárásaként választanak, miután a társadalom, a többség és a normalitás valamennyiüket kivetette magából.

A *Négyszögletű Kerek Erdő* egy gyerekmeséhez képest szokatlan nyíltsággal vállal fel egy nagyon is megrázó szituációt, ugyanis a mesehősök a társadalom kirekesztettjei. Itt mindenki „megvívta már a maga szabadságharcát”, írja Komáromi,⁴⁷ de ennél többről van szó, hiszen a befogadó azzal is szembesül, hogy ez a szabadságharc kudarcra is végződhet.

A szereplők különböző stratégiákkal kezelik másságukat,⁴⁸ és az is eltérő, hogy végül milyen módon lépnek ki a közösségből. Aromo, a fékezhetetlen agyvelejű nyúl megpróbálja kielégíteni a többség igényeit, de mikor ráébred, hogy képtelen feladni önmagát és megtanulni egy teknőstől, miként is fut egy valódi nyúl, egészen kézzelfogható üldözés áldozata lesz. Nagy Zoárd, a lépkedő fenyőfa, aki vágyaival talán Andersen hőseit is felidézi, mindenféle külső kényszer nélkül választja a kompromisszumoktól mentes életet – egyszerűen nem tudja elfogadni a lehetőségek nélküli, kisszerű mindennapokat, és egy tündér segítségével vándorútra megy. Ám a realizálódott szabadság ára a végleges idegenségérzet; aki kívül került a társadalmon, soha nem válhat újra a tagjává. Szörnyeteg Lajos, a legjobb szívű behemót pedig olyan természetesnek veszi saját marginalizált, megvetett helyzetét, hogy nem is tudatosítja magában kirekesztettségét, a folyamatos bántalmazást, amelyet a többségi társadalomban átél – Mikkamakka menti meg azzal, hogy kérdés nélkül elzárja őt a külvilág elől.

A Négyszögletű Kerek Erdő lakói nem győztesek, hanem menekültek, kitaszítottak és az életből kiábrándult remetek. Ha egyéni szabadságharcuk győzelemmel zárulna, a társadalmon belül vívnák ki saját, teljes értékű helyüket. Mivel ez az előtörténetek egyikében sem sikerül, a ciklusból már csak a bukást követő, tehát valamilyen értelemben csökkent értékű második kísérletet ismerjük meg az együttélésre. De még ez a kísérlet is csak egy empatikusabb és biztonságosabb közegben mehet végbe, már ha egyáltalán sikerrel járhat.

⁴⁷ KOMÁROMI, Lázár Ervin... i. m., 325.

⁴⁸ Megjegyzem, nagyon csábító lehetőség diagnosztizálni az egyes szereplőket: Aromóban viszonylag könnyű felismerni az értelmiségit, Nagy Zoárdban az emigránst, Vacskamati pedig látványosan produkálja az ADHD tüneteit. Az erdőlakók ilyen jellegű feltárása azonban hiba – a szereplőkben a szimbolikus kitasztottság a közös, és bár az okok többsége megfeleltethető egy politikai berendezkedés vagy egy kulturális közeg normatív felfogásának, minden esetben marad legalább egy-kettő nehezen indokolható „bűn”. A *Négyszögletű Kerek Erdő* ettől a heterogenitástól válik általános, örökérvényű szöveggé, amely nem csak egyetlen adott történelmi pillanatban gyakorol kritikát a többséggel szemben.

A *Micimackó*val ellentétben A *Négyszögletű Kerek Erdő*nek van egy komoly időbelisége; az előbbi ideális, zárt világában a kedvesen tökéletlen szereplőknek el kell fogadniuk egymást, hogy boldogan élhessenek együtt. Lázár meséjében már megtört, a különbségükkel szembesített alakokról van szó, ez adja a szöveg alig-alig érzékelhető, inkább lebegtetett tragikumát. Ők már tudják, milyen szeretet nélkül élni.

A *Négyszögletű Kerek Erdő* tehát nem véletlenül vált az elfogadás és a belső szabadság jelképévé. „Ez a misztikus erdő a tolerancia, a szeretet, a szabadság hona” – írja Komáromi.⁴⁹ Pompor Zoltán doktori disszertációjában a teljes lázári életművet nevezi szeretetmitológiának, ahol „a türelem, a megértés, a megbocsátás, a másik feltétlen elfogadása, az önzetlenség és az önfeláldozás” az erkölcsi univerzum pillére. Számára a ciklus ennek az életműnek összegzése és betetőzése, amelynek kulcsa a mesélő attitűd, a magánnyal szemben álló közösség, a játék mint lélekmentő tevékenység és a „csak szeretet” – a mesei morált felváltó keresztényi szeretet.⁵⁰

Noha a végkövetkeztetéssel egyetértek – A *Négyszögletű Kerek Erdő* számomra is az elfogadás és a belső szabadság ciklusa – a mű sokkal összetettebb és önellentmondásosabb annál, hogy ezeket a hívószavakat kérdés nélküli evidenciaként elfogadhatnánk. A cselekmény szintjén ugyanis egyáltalán nem a szeretet, az elfogadás vagy a szabadság érvényesül, és éppen ez teszi egyrészt izgalmas, másrészt kiemelkedő elbeszélésciklussá a művet.

2.

Hajlamosak vagyunk úgy tenni, mintha a *Négyszögletű Kerek Erdő* jó hely volna. Mi sem igazolja jobban, hogy a szöveg valódi ciklus – a nagy egész olvasása során kialakuló benyomás voltaképpen kicsit szembemegy mindazzal, amit a konkrét történetekben olvashatunk.

Az első szöveg, a *Bemutatkozunk*, megteremti a *Négyszögletű Kerek Erdő* bejáratát. A világok teljes összemosásáról most nem beszélhetünk, itt a mese nem magától értetődő: a beszélő állatok, a kék csodaló és Mikkamakka, a gyerekforma macska, ha magyarázatra nem is szorulnak, némi bevezetésre azért igen. Az elbeszélés szerint leendő narrátorunk otthon ül; rettegve várja a Szomorúságot, aki az utóbbi időben mindennap meglátogatja. Ebből az állapotból menti ki őt Mikkamakka, amikor az utolsó pillanatban becsönget hozzá, és megszökteti a *Négyszögletű Kerek Erdő*be, ahová a Szomorúság már nem léphet be. Mikkamakka, akiről mindössze annyit tudunk meg, hogy ez a dolga (a segítségre szorulókat elvezeti az erdőbe), a menekülés után elmeséli, hogy kik laknak még a közös „óvóhelyen”. A szereplők rövid jellemzése mellett arra is kitér, ki miért került a társadalmon kívüli közösségbe.

⁴⁹ *Uo.*, 328.

⁵⁰ POMPOR, *i. m.*, 96., 116.

Kiemelkedően lényeges mozzanatként érzem, hogy mindegyik megmentéstörténet hasonlóan ér véget. Az új erdőlakók védelmet és nyugalmat kapnak, korábbi szenvedéseik lezárulnak, sőt az új helyen megszeretik őket, és fontossá válnak – Mikkamakka azonban egyszer sem nyilatkozik a megelégedettség érzéséről, arról, hogy az eddigi számkivetettek most boldogok lennének. A hiány nem csak az olvasónak tűnik fel. A narrátor végül maga is szóvá teszi ezt Nagy Zoárd, a lépkedő fenyőfa esetében:

- És akkor találkozottatok.
- Igen – mondta Mikkamakka –, találkoztunk.
- Köztetek jól érzi magát? – kérdeztem.
- Járkálhat kedvére, álldogálhat kedvére – mondta Mikkamakka. – Lehet, hogy néha elvágódik.
- Miért nem megy akkor el?
- Mikkamakka elmosolyodott.
- Mert tudja, hogy szükségünk van rá.⁵¹

Mikkamakka válasza tulajdonképpen beismerés: a Négyszögletű Kerek Erdő boldogságot nem nyújt, csak biztonságot; ez nem otthon, hanem menedék. Az erdőlakók lakótársak – van annyi közülük egymáshoz, hogy kialakuljon valamiféle kötelék, de nagyon is bizonytalan, hogy ez mire elég és mennyit jelent igazából. Szükségük van egymásra vagy egymáshoz is tartoznak? Fogalmazhatunk úgy is: részben ennek megválaszolása a mesefüzér valódi tétje. Hiszen a számkivetettek közössége épülhetne a teljes elfogadásra, „csak szeretetre” is, de nem ezt teszi. Az erdőt korábban a tolerancia, az együttérzés, a szeretet fogalmával társítottuk, pedig ezek az érzelmek itt nagyon is könnyen veszélybe kerülhetnek.

„Nincs mesekönyv a világon, amelyben ennyit vitatkoznának egészen különféle fajsúlyú dolgokon” – foglalja össze Komáromi az erdőlakók legfőbb időtöltését.⁵² Tekintve, hogy a szöveg az autonómia, a belső szabadság problémája köré épül, ez nem is jelentene gondot, hiszen a szereplők leglényegesebb jellemzője, hogy akár önhibájukból, akár nem, képtelenek voltak igazodni a többségi társadalomhoz; éppen azért zárkóztak el, hogy önmaguk lehessenek, így az elnyert függetlenséget nyilván az erdőben sem akarják feláldozni. Az viszont már egészen más kérdés, hogy a véleménynyilvánítás célja sokszor egyáltalán nem pusztán az önazonosság kifejezése. A meseszereplők csaknem minden alkalommal már egy-két beszédforduló után eljutnak arra pontra, amikor egymást kezdik sértegetni vagy legalább megnevelni, néha zavarba ejtően erőszakos módon.⁵³

⁵¹ LÁZÁR Ervin, *A Négyszögletű Kerek Erdő*, ill. RÉBER László, Bp., Móra, 2018, 16.

⁵² KOMÁROMI, László Ervin... i. m., 324.

⁵³ „Még szerencse, hogy a nagy locsikolásra odajött Aromo, a fékezhetetlen agyvelejű nyúl – Nicsak, ez meg elalszik a zuhany alatt – mondta, mire Vacskamati vasvillaszemeket meresztett rá.

– Éppen erről van szó – mondta szemrehányóan. – Az álmosága ellen küzdünk.

– Zuhannyal, hehehe! – hahotázott Aromo.

Szinte valamennyi erdőlakó kommunikációjában jól megfigyelhető a gúny és az irónia. Farkas Aranka Lázár Ervin gyermeki neologizmusaival foglalkozó tanulmányában írja: „Lázár meséiben a gúnynak mindig etikai alapja van, a gúnyolódó az igazság pártján áll.”⁵⁴ Ez azonban nehezen védhető álláspont – a szereplők sokszor minden előzmény vagy erkölcsileg megalapozott ok nélkül támadják a többieket, különösen, ha ez jó humorforrásnak tűnik.⁵⁵ Dömdödöm, aki etikailag a társaság fölé emelkedik, a l'art pour l'art viccelődésben nem vesz részt, cserébe viszont azonnal és kérlelhetetlenül rászól mindenkire, aki szerinte ezt kiérdemli. Az egyetlen mesehős, aki talán valóban nem élcelődik, és nemigen torol meg semmit, az Szörnyeteg Lajos, a legjobb szívű behemót. Nála tényleg érvényesül egyfajta türelem, engedékenység, amellyel eltűri mások hibáit – kivéve, ha ez egy harmadik személy érdekeit sérti.

Miért beszélhetünk hát mégis toleranciáról a Négyszögletű Kerek Erdőben? Beszélhetünk egyáltalán?

Úgy gondolom, igen, mert a viták érdekessége, hogy Szörnyeteg Lajos gyengeségét leszámítva az erdőlakók soha nem azt teszik szóvá azt, amivel komoly fájdalmat tudnának okozni. A szereplők rengeteg ok miatt bántják egymást, de ezek minden esetben hétköznapi esendőségek, nem pedig azok a hibák, amelyek miatt a Négyszögletű Kerek Erdő lakói kitaszítottakká váltak. Bruckner Szigfrid, a nagyhangú oroszán rendszeresen válik gúny tárgyává, mert nagyképű, hazudós, nárcisztikus – arra viszont az egész kötetben alig van példa, hogy a kora miatt sértegetnék, noha az emberek emiatt fordultak el tőle. Ló Szerafin itt „közönséges” csodaló, Aromo nyúlfutásának stílusa pedig pláne nem zavar senkit. Itt nem különbségeik, egyedi jellemzőik esnek tiltás alá, hanem mindaz, ami általános emberi gyarlóság bennük. A Négyszögletű Kerek Erdő új lehetőséget biztosít az áldozatoknak, de nem emeli őket piederasztálra. A kirekesztettek egyéniségekké válhatnak, akiknek éppen annyi joguk van hibázni, mint bárki másnak. Az erdőlakók rosszak, de csak köznapian azok.

Az egyetlen kivétel, akit itt is ugyanazért szólnak meg, mint a többségi társadalomban, az Szörnyeteg Lajos – a lehetetlenül buta mesehősből rendszerint gúnyt űztek odakint, mert élvezték együgyűségét. Az ő esetében az erdőlakók sem tudnak ezen felülemelkedni; Lajos soha nem provokálja a többieket, mégis rendszerint a gúny

– Igenis – toppantott Vacskamati –, hideg-forró módszerrel.

– Halottnak a csók – legyintett nagyképűen Aromo. – Na, gyere ki onnan!” (LÁZÁR ERVIN, *A Négyszögletű Kerek Erdő*, i. m., 2018, 31).

⁵⁴ FARKAS ARANKA: „És hát játszik az ember!” *Nonszensz hagyományok és gyermeki neologizmusok Lázár Ervin nyelvi játékaiban*, Iskolakultúra, 12(2002), 10. sz., 25–36. Az idézet: 35.

⁵⁵ Ismét néhány – valóban csak kiragadott – példa:

„Csak úgy sistergett a sok ceruza. Legelsőnek Szörnyeteg Lajos készült el a verssel. Föl is állt, hogy elszavalja. [...] Huhú, fiúfüty, lengettek, rengettek, fütyörésztek, fityirésztek a többiek.

– Ez nem vers, kikérem magamnak! – dühöngött Bruckner Szigfrid” (LÁZÁR ERVIN, *A Négyszögletű Kerek Erdő*, i. m., 2018, 104).

– Én? Én fussak versenyt egy közönséges kék csodalóval? Aki ráadásul szemüveges is. Vagyis rokkant. Azt már nem, annyira nem alacsonyítom le magam” (Uo., 46).

és a nevetés célpontjává válik. Ez sem véletlen azonban, és talán leginkább a humor fölényelméletével magyarázható. Eszerint a nevetés alapjául az az élmény szolgál, ha másokat hibázni, tévedni látunk. Ennek hatására örömet és megnyugvást érzünk: valamilyen módon a másik fölé kerültünk. A másik értékét, szerepét csökkeni látjuk, és ennek köszönhetően a sajátunk megnő.⁵⁶

És itt ütközik ki az erdőlakók tragikumuk: a felszínen vidám és bohókás mesehősök, ha azonban figyelmesen olvassuk a történeteiket, érezhetően sérültek. A konfliktusok alapja szinte minden esetben a rivalizálás. A *Négyszögletű Kerek Erdő* szereplői a történetek többségében kétségbeesetten bizonyítani akarnak. Ők a leggyorsabb futók, a legjobb költők, ők ismerik a legjobb módszert álmodni, fogfájás, kidőlt fa alá szorulás ellen... még az alapvetően teljesen jó szándékú segítségnyújtásból is verseny alakul ki, amelyben látszólag a másik legyőzése a cél, valójában azonban az önigazolás.

Sem a közösség, sem a szöveg nem akar tudni erről, de mindenki lépten-nyomon lelepleződik. A mesehősök nem szeretik és nem is igen tudják beismerni esendőségüket:

– Ó, álmodni ezer módot tudok – hadarta [Vacskamati], és nagyon igyekezett, hogy abból az ezerből legalább egy eszébe jusson.⁵⁷

Így hát boldogan és egészségesen elindultak hazafelé. Csak Aromo volt kicsit szomorú. Lám, Bruckner Szigfrid egy fogtöméssel fölébe kerekedett.

– Ezt érdemlem, amikor mindig rendesen mosom a fogam? – morgott.⁵⁸

– Nono – mondta Mikkamakka –, csak azért kiabálsz, mert nem tudod, mit jelent Dömdödöm verse.

– Miért, mit jelent?

– Azt, hogy mindannyiunkat nagyon szeret.

– Engem is? – kérdezte gyanakodva Bruckner Szigfrid.⁵⁹

A rengeteg bizonyítás, bizonygatás mögött egy alapvető csökkentértékűség húzódik meg; a szereplők rejtegetni próbálják belső bizonytalanságukat. Az utolsó mesében – *Gyere haza, Mikkamakka!* – a konfliktus alapja éppen az, hogy az erdőlakók nem merik felvállalni: sosem hallottak még a nemlétező ellenségről, a pomogácsokról. Éppen így szégyellősek ahhoz is, hogy elismerjék, mennyire fontos nekik a közösség. Vacskamati (aki nemcsak szemtelen, hanem sokszor már-már kínosan sokat képzel saját szerepéről) tizenöt éven keresztül nem képes elég bátorságot gyűjteni ahhoz, hogy előhozakodjon a születésnapjával. Ugyanaz a Vacskamati, akiről a második történetben megtudjuk: „titokban mindnyájan szerették. Ezt titokban Vacskamati is

⁵⁶ VÖ. SÉRA László, *A nevetés és a humor pszichológiája*, Bp., Akadémiai, 1983, 45–61.

⁵⁷ LÁZÁR Ervin, *A Négyszögletű Kerek Erdő*, i. m., 2018, 30.

⁵⁸ Uo., 94.

⁵⁹ Uo., 113.

tudta”⁶⁰ – mintha a közös élethez tartozó norma lenne, hogy a pozitív érzelmekről az erdőlakók nem beszélnek. A ragaszkodás és a felvállalt szeretet a gyengeség beismerése.

Érdekes, hogy ezen a ponton Mikkamakka sem teljesít jobban a többiekénél. Lovász már idézett, félkomolyan meghatározott „erdős meséinek” fontos kelléke a mesehősök vezére, aki összetartja a közösséget, megoldja konfliktusaikat, egyensúlyt teremt. Jelen esetben ez nyilvánvalóan Mikkamakka. Érzelmi stabilitása viszont egyáltalán nem mutat túl a többiekén: bár szereti őket, ennek közvetlen beismerésére egyszerűen nem képes. A szeretetéről csak idegenek előtt tud beszélni, akkor is többes számban (*Bemutakozunk*), esetleg tolmásként, más szavait interpretálva (*Dömdö-dömdö-dömdödöm*). Többnyire még a dicséretei is implicitek.⁶¹

De Mikkamakka egyébként is problematikusan teljesít vezetői szerepében. Ugyan bölcsőbb a többi erdőlakónál, sőt velük szemben egészen tudatosnak és érettnak hat olykor, ám a gyerekforma macska ezzel együtt sem mentes a hibáktól. Érdemes például végigolvasni Mikkamakka szempontjából a *Maminti, a kicsi zöld tündér* történetét. Ebben a mesében az erdőlakók fát akarnak vágni, csak hogy a szakértelem hiánya nagyon is meglátszik a munkájukon. A kaland végeredménye, hogy Dömdödöm a fa alá szorul, és végül csak az ismeretlen tündér segítségével képes megmenekülni.

Mikkamakka ebben a történetben egyszerűen rossz vezető. Már eleve a céljával is gondok vannak: hajót akar építeni.

– De hiszen tegnap még repülőt akartál építeni – kotyogott közbe Vacskamati.

Mikkamakka lekicsinylően rápillantott.

– Repülő hajót – mondta a foga közül. – Olyat még nem hallottál? Vízen hajó, levegőben repülő, szárazföldön vonat.⁶²

Mikkamakka nonverbális kommunikációja meglehetősen passzív-agresszívnek hat a részlet alapján. Ezt többféleképp is értelmezhetjük: vagy ugyanazt a belső bizonytalanságot látjuk rajta, mint a többi erdőlakón, vagy pedig őszinte fensőbbiségérzetet – mivel Vacskamati úgysem érti a tervét, kár is beszámolnia róla. Az mindenesetre elmondható, hogy egyik magyarázat sem vet rá túl jó fényt.

De Mikkamakka a későbbiekben sem bizonyul sokkal alkalmasabbnak. Bár a favágók élére áll, ehhez a munkához ő sem ért. A „szakértőkkkel” együtt hosszan vitatkozik azon, hogy is kezdhethének neki, míg Dömdödöm és Szörnyeteg Lajos elvégzi a feladat nagyját. Mikor a többiek észreveszik, hogy lemaradtak, természetesen igyekeznek jó tanácsokkal észrevétni magukat. A szöveg Mikkamakára nem tér ki, tehát ezen

⁶⁰ *Uo.*, 23.

⁶¹ Ismét csak szemléltetésként:

„– Nagypofájú!

– Kicsoda? – kérdezte Mikkamakka.

– Ló Szerafin! – bömbölték kórusban.

– Nem hiszem – mondta Mikkamakka. – [...] [N]em természete” (*Uo.*, 37).

⁶² *Uo.*, 23.

a ponton vagy ő is beáll a sorba, vagy ha ezt nem is teszi, nincs ereje megváltoztatni az erdőlakók viselkedését. A segítségnyújtás mindenesetre Dömdödöm balesetével végződik. A mentés tervezése során Mikkamakka jön rá, mit is kellene csinálni, de ismét, nincs a helyzet magaslatán; valódi utasítást képtelen kiadni. Szinte magához beszél: „Ugyan már, a fát kell fölemelni! – morgott Mikkamakka.”⁶³

Ennél is nagyobb baj, hogy mikor végre megérkezik a segítség, Mikkamakka egyszerűen nem ismeri fel azt: Mamintiról, a tünderről megállapítja, hogy felcicomázott szöcske. Pedig ha valakinek érzékelní kellene a másik szféra jelenlétét, akkor az ő, hiszen benne is van valami az erdő varázslatából, legalábbis ezt sejteti „feladata”, a kirekesztettek felkutatása és összegyűjtése.⁶⁴ Ám Mikkamakka nemcsak, hogy nem foglalkozik a tündérrel, de a történet során utolsó megszólalása éppen a fordulópont előtt hangzik el:

Mikkamakka feléje fordult.

– Azonnal takarodj, hordd el magad, pucolj, lépj olajra, tűnj el, nem látod, hogy zavarasz?!

Nem látod, hogy Dömdödömöt mentjük?!⁶⁵

Az erdőlakók vezére frusztrációjában kiabál az egyetlen lénnel, aki segíteni tudna; nem hisz sem a csodában, sem a jó szándékban. Ebben a pillanatban mintha Lázár egy másik szereplőjét, Bab Bercit idézné, aki ajándékot kap egy tündértől, de bizalmatlanságában azonnal el is dobja.

Mikkamakka, a mesehős, nem bízik eléggé a mesében. Talán nem várható el tőle a csoda képessége, de a csodára való fogékonyság igen. Pedig a gyerekforma macskának már a fogékonysága is korlátozott – ahogy magát jellemzi: „majdnem mindent tudok, avagy majdnem tudok mindent, vagyis hogy mindent majdnem tudok.”⁶⁶ Bölcsessége inkább emberi, mintsem a mesék világához tartozó.

De ennél is rosszabb, hogy Mikkamakka nemcsak a mesék, de az emberek bölcsességéhez is hűtlen: az utolsó előtti történetben még nagyobb hibát követ el. Rejtett módon, de elárulja a *Négyszögletű Kerek Erdő* függetlenségét és szabadságát is. Az utolsó két történet – a kettős lezárás – új szintre emeli az autonómia kérdését. Az erdőlakóknak korábban a külvilággal szemben kellett megvédeniük saját szabadságukat, míg a kötet végén Kisfejú Nagyfejú Zordonbordon már az utolsó menedékhelyen akarja tönkretenni mindazt, amit kivívtak, kiérdemeltek maguknak. Az első mese éppen arról szól, hogy a szereplők nem vállalták a képmutató életet, helyette inkább így

⁶³ *Uo.*, 25.

⁶⁴ Szerepe egyébként már *A Hétfejű Tündérben* is hasonló volt, igaz, ott kompetensebbnek tűnt: ő magyarázta el Babó Tittinek a nagyapa „halhatatlanságát”, ő volt képes kommunikálni a virágokkal, ő figyelmeztette a kislányt a három lábon gyáborkorás veszélyére Lázár egyik legszebb meséjében.

⁶⁵ *Uo.*, 27.

⁶⁶ *Uo.*, 57.

vagy úgy, de kitörtek belőle. A tizedik írásban viszont a kegyetlen látogató már az új, biztosnak hitt nyugalmost zavarja meg, amikor kérdőre vonja az erdőlakókat túlzott vidámságuk miatt. A gyanútlan Szigfrid nem veszi észre, hogy veszélyben vannak, és nyíltan bevallja: azért nevetgélnek, mert jó a kedvük.

Ó, bár ne szólt volna! Kisfejű Nagyfejű Zordonbordon elfeketedett a méregtől, Mikkamakka meg feddő pillantást vetett Bruckner Szigfridre. „Ej, te buta, nem tudod, hogy azért a legdühösebb Kisfejű Nagyfejű Zordonbordon, ha valakinek jó a kedve?” – mondta a pillantása. Ő maga meg azt mondta:

– El ne hidd, kedves Kisfejű Nagyfejű Zordonbordon, szegény Szigfrid esztét elvette a mérhetetlen szomorúság. Éppen hogy rosszkedvünkben heherészünk.⁶⁷

Mikkamakka hosszan hazudozik a boldogtalanságukról, és ráveszi a többieket is, hogy kövessék a példáját. A hatalom kijátszása, a rejtett jókedv ebben az olvasatban éppen elég az ember boldogságához. De ez a logika pontosan ellene megy mindannak, amit az első történet képviselt; a mesehősök nemsokára maguk is ráébrednek erre, hiszen a látszólagos meghunyászkodás eredménye a bukfenc betiltása. Az egészen addig mellékes bukfenc a tiltással, a korlátozással hirtelen felértékelődik: ez éppen a szabadságtól való megfosztást jelenti, és egyenlő az erdő legfőbb értékének pusztulásával.

A konfliktust ebben az esetben sem Mikkamakka oldja meg (sőt lassabban ismeri fel a veszteséget, mint a társai). A közös lázadást egy névtelen öreg tölgy szervezi helyette, aki az erdő minden növényét és állatát ráveszi a bukfencezésre, amelyhez végül Kisfejű Nagyfejű Zordonbordonnak is csatlakoznia kell. A külső segítség jelképes is lehet, ahogy az is, hogy a mesei szintek között igenis van különbség. A *Négyszögletű Kerek Erdő* világában létezik kék ló, beszélő oroszlán, még (korlátozott erejű) tündér is – de a fák csak akkor járkálnak, ha csoda segíti őket. A segítség nélkül bukfencező fák ebben a közegben is fikcióként jelennek meg. Az elnyomás felszámolása még a mesebeli közegben is meseszerűen hat.

A határok kijátszása, a szabályok megkerülése, pontosabban az azokon való felül-emelkedés itt szükségszerű. A szereplőknek a továbbélés egyetlen módja a kiválás, a győzelem egyetlen módja a csoda. Mintha már az erdő neve is erre utalna: nemcsak mint klasszikus oximoron, de akár úgy is, mint a nevezetes ókori szerkesztési problémák egyike, a kör négyszögesítése.⁶⁸ A feladat a szerkesztés euklideszi eszközeivel lehetetlen – ám ha új geometriát építünk fel, más axiómákkal és eljárásokkal, ha kívül helyezkedünk az adott rendszeren, megoldáshoz juthatunk.⁶⁹

Összegezve az eddigieket: beszélünk tehát egy erdőről, amelynek lakói menekültek; meseszereplők, akik nagyon is esendők, és ezt tudják magukról is, egymásról is. Nevetés ugyan van, de többnyire valami fölényes, sértő színezettel, amelybe némi szorongás

⁶⁷ Uo., 114.

⁶⁸ A probléma lényege: adott kör területével egyenlő területű négyzet szerkesztése. (Átfogalmazva: olyan négyzet szerkesztése, amelynek oldalhossza $\sqrt{\pi}$.)

⁶⁹ Szilágyi Márton szóbeli közlése.

is vegyül. Játék, hiába szeretnénk, nincs. Pontosabb nem tudni, van-e. Versenyekre bőven találunk példát, de konkrét játék szinte egyik szövegben sem bukkan fel. A szimbólummá emelt bukfenc kétszer szerepel, ám egyik alkalommal csak mint praktikus gyógyszer álmoság ellen, másik alkalommal pedig mint megtiltott örömforrás.⁷⁰

Beszélünk egy vezetőről, akinek vezetői kompetenciái megkérdőjelezhetők, úgy is mint „hagyományos” vezető, úgy is mint a különböző szférákat összekötő kapocs. Beszélhetünk varázslatról is, de valami csökkent értékű, nagyon különös varázslatról – felismerhetetlen tünderről, aki fogpiszkálós szöcskének tűnik, és képtelen arra, hogy fogtömést varázsoljon.

Beszélünk egy roppant törékeny, biztonságosnak remélt helyről, amely talán alkalmas arra, hogy felülemelkedjünk a külvilág rendjén. Ahol ennek ellenére igaz, hogy rendőrök keresik a csavargó külsejű egyéneket, és üldözik a munkakerülést. Ahol egy bizonytalan erejű, rosszindulatú zsarnoknak jogában áll megtiltani a nevetést, noha nem ura a területnek, de valamiféle hatalma mégis van fölötte, ez a körvonalazatlan fenyegetés pedig még ijesztőbbé teszi a szerepét. Ahová a Szomorúság elméletileg nem teheti be a lábát, később mégis több ízben megjelenik.⁷¹

A Négyszögletű Kerek Erdő nem jó hely.

3.

Dömdödöm neve talált név, amely egyébként nem szokatlan Lázár Ervin életművében. Írásainak számos szereplőjéhez kapcsolódnak gyerekstájak, kedves anekdoták; nem véletlen, hogy névadási gyakorlatáról már doktori disszertáció is született.⁷²

A Dömdödöm azonban nem egészen ilyen véletlenhez kapcsolódik: itt egy – gyerekek számára nyilván nem érthető – intertextuális utalásról van szó. Ottlik *Iskola a határon* című regényében olvasható egy részlet, ahol két szereplő beszélgetése során kerül elő a kifejezés; voltaképpen nem is kifejezés, hiszen nem valóságos szó, nincs jelentése. Bébé, az elsődleges elbeszélő az, aki nem hallja a párbeszédet, hanem csak ezt a dörmögést-brummogást, ami a kulcsfontosságú pillanatban elhangzik a férfiak között. A ’44-es visszaemlékezés ahhoz a pillanathoz ugrik vissza, amelyben Szeredy, a regény egyik főszereplője bajba kerül néhány katonai irat miatt. Jaks Kálmán, egy volt iskolatársa valószínűleg életét kockáztatva figyelmezteti az utolsó pillanatban, hogy lebukott, így Szeredy még időben képes elmenekülni. Egy olyan jelenetnek vagyunk tehát tanúi, amelytől emberéletek függnek, és amely ha nem is a szeretetről, de a mélységes emberségről és az egymás iránti felelősségről szól. Az epizód után a regény

⁷⁰ Viszont talán biztató, hogy a bukfenc is csak a hiányában válik elbeszélhetővé – talán a játék evidenciaként jelenik meg az erdőlakók életében, és mint ilyen nem válhat a mese tárgyává.

⁷¹ Például: „Hű de szomorúak lettek, csak úgy áradt belőlük a szomorúság, még a napot is elfelhőzte!” (Uo., 119).

⁷² Vö. G. PAPP Katalin, „én Alsórácegresből vagyok ...”: Írói névadás Lázár Ervin műveiben, doktori disszertáció, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2009.

talán egyik legmeghatározóbb leírása következik: „A tehetetlen összetartozásnak időtlen időkre szóló köteleke bogozott össze bennünket; valami, ami kitermelődött, tejsav vagy gyanta, a sebekből, izomlázból, fájdalomból, törekvésekből, és lehetővé tette, hogy éljünk; valami, ami talán kevesebb a barátságnál, és több a szerelemnél.”⁷³

Lázár maga is beszámolt arról, hogy Dömdödöm neve az ottliki életműből származik,⁷⁴ és előbb Komáromi,⁷⁵ majd Fűzfa Balázs⁷⁶ is foglalkozott az ikonikus regény és a novellaciklus kapcsolatával, így ez a szakirodalomban, sőt a köztudatban is jól ismert információ.⁷⁷ Ottlik *Iskola a határon*-ja egy generáció számára volt meghatározó olvasmányélmény: a regény „üzenete” nyilván nem összegezhető, de a belső szabadság megtalálása, az identitás felépítése feltétlenül lényeges eleme a műnek, ahogy az elbeszélhetőség nehézségei is, hiszen mind az emlékezet, mind a szavak cserben hagyják az embert, a lényeg megragadhatatlan és talán végleg átadhatatlan.

A *Négyszögletű Kerek Erdő* nagyon szervesen kapcsolódik ehhez a két témához. Mint fentebb összegeztem, a független, önazonos létezés más-más szinten, de minden történetében megjelenik, és a szereplők általános léthelyzetében is kulcsprobléma. Ám a nyelv kérdése legalább ennyire meghatározó a ciklus világában.

Ottliknál a nyelv többszörösen is problematikus – a regény formája egyfajta párbeszéd az irodalmi igényű visszaemlékezés, a „talált kézirat” és a kéziratot olvasó, kommentáló, értelmező Bébé szólama között, amelyek egymást relativizálják és kiegészítik. De emellett témaként is központi elemmé válik a nyelv: a regény katonanövendékei, Bébé és évfolyamtársai a történet során elszakadnak a civil világtól, és új, egészen különös közösségbe kerülnek. A régi formák, a régi világ és így a régi nyelv is érvényét veszti, a biztonságot jelentő új identitás megalkotása, az új kapcsolatok kialakítása pedig szükségképpen együtt jár egy új nyelv megteremtésével is. Ez az új nyelv azonban egy radikálisan korlátozott elemszámú kódrendszer lesz, amelyet kizárólag a beavatottak értenek meg – valahogy úgy, mint Dömdödöm nyelvét.

Az, hogy a regény miként kapcsolódik a ciklushoz, világos, ahogy az is, hogy a „dömdödöm” látszólagos jelentésnélkülisége mellett miért válhat jelképpé Lázárnál. Ugyanakkor, bár mindketten megemlékeznek róla, véleményem szerint

⁷³ OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Bp., Magvető, 1995.

⁷⁴ Fontos adalék Bertha Bulcsu feljegyzése is, aki egy interjú kapcsán körbenézett Lázár otthonában: „A könyvespolcra taláломra leemelek egy vaskos, vászonkötésű könyvet. Kinyitom, legnagyobb megdöbbenésemre teljesen üres. Pontosabban a legelső oldalán Lázár gyermekes betűivel a következő sorocska áll: »Döm, döm, dödöm«. Alatta zárójelben: Ottlik” (BERTHA, i. m., 26). A füzetet később valóban meg is találták a hagyatékbán.

⁷⁵ KOMÁROMI Gabriella, „Dödöm, dömdödöm” (*Jegyzet Ottlikról, Lázárról és Dömdödömről*), *Élet és Irodalom*, 56(2012), 20. sz. 9.

⁷⁶ FÜZFA Balázs, *Dömdödöm az iskolában: Adalékok az Iskola a határon és a Négyszögletű Kerek Erdő világához*, *Híd*, 81(2017), 1–2. sz., 102–112.

⁷⁷ Kőrösi Máté és Szalai Márk műve révén már filmművészeti alkotás is van, ahol utalnak a két szöveg kapcsolatára: *Dömdödöm*, kisfilm, rend. KÖRÖSI Máté, SZALAI Márk, 2013, <https://youtu.be/GUZid5UcGNE> (utolsó megtekintés: 2022. 08. 20.).

sem Komáromi, sem Fűzfa nem tulajdonít kellő jelentőséget Jaks Kálmánnak, a „dömdömöző” szereplőnek.⁷⁸

Dömdödöm egyrészt a teljes regényvilághoz kapcsolódik, másrészt szívesen azonosítják Medve Gáborral is, a visszaemlékezés szerzőjével. Mielőtt kivívnák belső függetlenségüket, az *Iskola a határon* három főszereplője három különböző stratégiát választ az új közösségben való túléléshez: ha nagyon sarkosan akarunk fogalmazni, Szeredy a passzív beletörődő, a kivonuló, Bébé, az elsődleges elbeszélő az alkalmazkodó, aki igyekszik beletanulni a helyi szabályokba, Medve pedig az ellenálló, aki nem tudja és nem akarja elfogadni a fennálló, igazságtalan rendet. Dömdödöm, aki számos értelmezésben az erdő lelki iránytűje, az utolsó történetben pedig nemcsak Kisfejtő Nagyfejtő Zordonbordon, de a saját társai ellen is fellázad az őszinteség nevében, érezhetően Medvéhez áll legközelebb (és erre az utánérzésre nyilván Réber jellegzetes medvéje is ráerősít).

Am nem elhanyagolható, hogy az előbbi kulcsjelenet mégsem hozzá, hanem az egész regényben alig-alig jelen lévő Jaks Kálmánhoz köthető. Jaks a visszaemlékezésben rendkívüli jellemnek tűnik, hiszen a saját biztonságának feláldozásával menti meg Szeredyt, akihez még csak barátság sem fűzi. És mindezt ráadásul igen figyelemre méltó módon teszi. „Arra gondoltam, hogy milyen mélységes nyugalommal, milyen mellékesen és halálos biztonsággal szólt oda nekem: »Szervusz, Bébé.«”⁷⁹ – emlékszik vissza viselkedésére az elbeszélő, aki – a nyelv hibája! – nem is próbálja különösebben magyarázni a férfi magatartását.

Jaks példamutató jelleme mellett kétségtelenül meghatározó tulajdonsága a szűkszavúsága, amely megint rokonítja őt és Dömdödömet. A kialakult jellemvonás háttérében azonban itt is egy történet áll. A regényben az iskolai évek alatt összesen egyetlen fontos epizódban kap szerepet Jaks: legjobb barátja, Öttevényi, fellázad a rend ellen, részben éppen Jaks érdekében. Amikor egy alkalommal az osztályt legitim módon terrorizáló, teljhatalmú fiúcsoporthoz elveszi Öttevényi noteszét és Jaks ceruzáját, a fiú feljelentést tesz a vezetőségnél. A panasz eredménye egy koncepció per, amelyben gyávaságból a teljes osztály Öttevényi ellen fordul. Maga Jaks is:

Jaks lehorgasztott fejjel jött vissza, nem úgy, mint Drágh. Nem nézett se jobbra, se balra. Árva gyerek volt; apja elesett a háborúban, anyja sem élt, öreg nagymama tartotta el, akinek Szegeden volt egy dohánytőzsdéje felesben. Ha őt is kidobják innen, nem járhatott volna iskolába. Itt államköltségen nevelték, de civil gimnáziumra nem telt volna a fél trafikból. Talán, ha mindezt tudatosan megfontolja és józanul számot vet a helyzettel, könnyebb lett volna neki. De csak meg volt ijedve, és meg volt zavarodva.

⁷⁸ Komáromi lényegében csak ismerteti Jaks meglehetősen rövid szerepét a regényben, Fűzfa ellenben lábjegyzetben céloz a szerintem kiemelten fontos kapcsolatra is: „A regény szövegében később szerepel, de a közös gyerekkort idézi fel az alábbi mondat, amely arra utal, hogy a szereplő elárulta a barátját, s ezért »...úgy elszórtanodott abban az órában, hogy később is, örökre szűkszavú maradt« – azaz „Dömdödöm-tulajdonság”-okat vett fel...” (FÜZFA *i. m.*, 105).

⁷⁹ OTTLIK, *i. m.*, 101.

[...] [S]osem felejttem el azt az arcát, ahogy visszaült Ötvenyi mellé azon a napon. S úgy elszótlanodott abban az órában, hogy később is, örökre szűkszávú maradt.⁸⁰

Jaks, aki '44-ben csodálatra méltó jellemnek tűnik, egyúttal az egyik legnagyobb áruháza elkövetőjévé válik a regényben. Sem a társai, sem az olvasó nem hibáztatják, viselkedése menthető, érthető. De az is látszik, hogy meghunyászkodása nem tudatos gondolkodás eredménye, hanem zsigeri, nagyon is emberi gyávaság és gyöngeség. És az is nyilvánvaló, hogy éppen Jaks értelmezésében a fiú jóvátehetetlen bűnt követ el (ráadásul tegyük hozzá – éppen a szeretet ellen teszi). Mint Hévizi Ottó írja a szövegek közötti kapcsolat talán legelső említésekor: többé „nem heverte ki saját szégyenét”.⁸¹

Ez egy olyan alaptapasztalat, amely Jaks identitásának részévé válik, és mely valószínűsíthetően nagy szerepet játszik majd abban, hogy felnőtt korára eljuthat Szeredy megmentéséig. Jaks nem azért nagy jellem, mert annak született, hanem az út miatt, amelyet be kellett járnia; amelynek elsődleges élménye éppen ez a feloldozhatatlan bukás. Azt hiszem, egyáltalán nem véletlen, hogy *A Négyszögletű Kerek Erdő* ehhez a karakterhez kötődik a lehangsúlyosabban. A meseciklus elismeri a bukás lehetőségét és azt is, hogy ez nem szükségszerűen végérvényes.

*

Pompor szerint *A Négyszögletű Kerek Erdő* (és általában a lázári életmű) megértéséhez a keresztény szeretetfelfogás a kulcs. Értelmezésében Dömdödöm, a mesehős nyelve és Vacskamati virága a legfontosabb motívumok.⁸²

A virág Vacskamati (legelső) születésnap ajándéka, amellyel az erdőlakók kedveskednek barátjuknak. A szeleburdiságáról híres szereplő hihetetlenül örül a virágnak, legalábbis először – később jelleméhez híven szépen lassan elfeledkezik róla, és a csodavirág hervadni, csúnyulni, pusztulni kezd. Dömdödöm és társai figyelmeztetik a gondatlan Vacskamatit, aki két nap alatt próbálja helyrehozni hibáját, és agyongondozza a növényét. Mikor a virág nem virul ki, dühösen kérdőre vonja, az erdőlakók pedig úgy döntenek, nem érdemli meg az ajándékot, ezért visszaveszik tőle. Dömdödömnek jut eszébe, hogy a virág véleményét is kikérjék. A történet csattanója a váratlan befejezés: a virág Vacskamatinál akar maradni, mert őt szereti, akkor is, ha rossz gazda – még Vacskamati fogadkozása sem kell neki, mert nemtörődömségével együtt fogadja el őt.

A virág szeretete feltétlen, nem akarja megváltoztatni Vacskamatit, és teljes valójával meg tud neki bocsátani – valóban az „igazi” szeretet képviselője, és tényleg a ciklus egyik legfontosabb jelképe. Annál érdekesebb viszont, hogy ez a tökéletes szeretet nem az erdőlakóké – a teljesség nem jellemzi a karakterüket, még Dömdödömét sem. Mesehőseink esendők; a szeretetet, az elfogadást még csak tanulják. Újra és újra hibáznak, és tulajdonképpen alig-alig van olyan történet, amelynek teljesen

⁸⁰ Uo., 113.

⁸¹ JAKUS Ildikó, HÉVIZI Ottó, *Ottlik-veduta*, Bp., Kalligram, 2004, 160.

⁸² POMPOR, i. m., 117.

megnyugtató végkicsengése lenne – a fájós fogú oroszlán nem gyógyul ki nagyképűségéből, és semmit sem tanul egész kalandjából; Vacskamati a mese végén is élvezi világméretű csalását, a többiek pedig a történet végére sem értik meg őt. A ciklus tulajdonképpen egész szerkezetében is leképezi ezt a kudarcot, hiszen az utolsó előtti történet, a *Bikfi-bukfi-bukferenc* a szabad bukfencezéssel és Kisfejú Nagyfejú Zordonbordon megtörésével ér véget; az utolsó elbeszélésben azonban az ellenség visszatér a pomogácsokkal együtt, és a múltkori győztesek gond nélkül elvesztik józan eszüket, elhiszik az ellenség hazugságait, megkötözik Dömdödömöt, és csak Mikkamakka segítségével következhet be a boldog befejezés. Ez a lezárás feltétlenül ideiglenessé teszi a boldogságot és biztonságot azzal, hogy előrevetíti a későbbi támadások lehetőségét.

Nem akarom elvitatni, hogy a szeretet ereje meghatározó a ciklusban, de úgy érzem, nem a szereplők közötti szeretet, hanem a szereplők iránt érzett szeretet az, ami működteti a szövegeket. Ahogy a virág képes megbocsátással és szeretettel kezelni Vacskamatit, úgy kezeli az első – és időrendben feltehetően az utolsó – történetbe belépő elbeszélő a szereplőket. Az olvasó vár valamiféle javulást, fejlődést, azt hiszi, hogy a mesehősök legyőzik önmagukat, ám a katarzis elmarad: az erdőlakók az utolsó mesében is elbuknának, ha nem ismétlődne meg a ciklust idejét megelőző, az előtörténetekből ismert isteni beavatkozás – Mikkamakka megjelenése. A szereplők statikusak.

Éppen ezért úgy vélem, a keresztény gyökerek mellett az európai kultúra másik fontos pillére, az antikvitás sem idegen a ciklustól. Az állandóság túlmutat a mesék állandóságán. A *Négyszögletű Kerek Erdő* tulajdonképpen nem egy majdnem-regény – inkább úgy viselkedik, mint egy töredezett eposz.⁸³

A *Világirodalmi lexikon* alapján az eposz epikai műalkotás, „melynek rendkívüli képességekkel rendelkező hőse természetfeletti lényektől is támogatva – de nem varázserő révén – nagy, egy egész közösség sorsára is kiható tetteket hajt végre”.⁸⁴ A közösség ebben az esetben a számkivetettek csoportja, a *Négyszögletű Kerek Erdő* lakói, akik a történet folyamán lassan birtokba veszik az erdőt,⁸⁵ majd a ciklus két utolsó darabjában eljutnak az utolsó próbatételig, új otthonuk megvédelmezéséig. Bár az erdőlakók kis híján tragédiával zárják a kihívást, a mű emberideálja, a végletekig becsületes Dömdödöm kitűnik a többiek közül kérlelhetetlen egyenességével. Szörnyeteg Lajos személyében még amolyan hűséges fegyverhordozóra is talál, hiszen a legjobb szívű behemót, ha gyávasága miatt nem is egyenrangú társ, de Dömdödöm

⁸³ Köszönöm Devescovi Baláznak a párhuzam alapötletét.

⁸⁴ RÍTOÓK Zsigmond, 'eposz' = *Világirodalmi lexikon II. (Cam–E)*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai, 1972, 1179–1182. Az idézet helye: 1179.

⁸⁵ Egyfajta fokozatosság érvényesül a szereplők megjelenésében. A ciklusban szerepel például az epizód, amikor a két első „honfoglaló”, Mikkamakka és Vacskamati megérkezik az erdőbe (*A bárányfelhő-bodorító*); annak is tanúi vagyunk, mikor Maminti a közösség tagjává válik, és több olyan történetet is olvashatunk, amelyben Nagy Zoárd nem szerepel – feltehetően van olyan elbeszélés, amely még az érkezése előtt játszódik.

értékrendjében osztozik.⁸⁶ Kettejük tiltakozása idézi elő azt a késleltetést, amely elég Mikkamakka – a szintén gyarló, ám erejében a többiek fölött álló – megmentő felbukkanásához, vagyis egyfajta „deus ex machinához”. Mikkamakka nem varázsol, de Kisfejú Nagyfejú Zordonbordonnal és a csökkentett képességű Mamintivel együtt érezhetően egy másik szféra képviselője.⁸⁷

Az előbbieken kívül is megjelennek a fontosabb eposzi kellékek, igaz, átírt, korszerűsített formában, hiszen a teljes *Bemutatkozunk* olvasható seregszemleként is, amely felsorolja az erdőlakókat, eredettörténetükkel együtt. Még az invokáció és a propozíció is bekövetkezik – hagyományosan ugyan a költő kér segítséget az isteni lénytől, itt pedig Mikkamakka maga jelenik meg az elbeszélőnél, hogy beemelje őt az „eposz” világába, de ez sem idegen a műfajtól. Elvégre az invokáció „[e]redete a »megszállott költő« képzetével kapcsolatos, tehát még a varázsos költészet világából való: a költő nem maga beszél, hanem csak eszköze az őt megszálló, rajta keresztül szóló istenségnek”⁸⁸ Az istenség aktív, cselekvő szerepéhez nagyon is illik a gyerekforma macska viselkedése.

A szereplők állandósága, jellemük rögzítettsége nem vitatható – valódi fejlődésről egyetlen esetben sem beszélhetünk, sőt a szövegek olykor mintha éppen a javíthatatlanságot emelnék központi témává.⁸⁹ Ezt hangsúlyozzák az antihősök örökérvényű jellemzései is („a legjobb szívű behemót”, „a fékezhetetlen agyvelejű nyúl”), amelyek könnyedén értelmezhetőek eposzi jelzőként is.⁹⁰

⁸⁶ Szörnyeteg Lajos „szent együgyűségéből” fakadó kitüntettségéhez egyébként ismét nagyon jól illik Pompor keresztény értékrend felőli olvasata.

⁸⁷ A másik szféra erejének korlátozása sem esetleges gesztus, hanem a műfaj alakulásához tartozó jellemző: „A feszültség később, a könyv-eposz korában adódik, mikor a hit ezekben a természetfeletti lényekben meginog, eltűnik. Az istenek szerepeltetése ekkor már csak költői dekoráció, melyet egy-egy nagy költő még művészettil alkalmazhat, de amely a közepesek kezén üresen zakatoló gépezetté válik” – írja Ritoók a lexikon szócikkében (RITOÓK, i. m., 1181).

⁸⁸ *Uo.*, 1180.

⁸⁹ Csak példaként idézve, az utolsó elbeszélés zárata, amelyben az erdőlakók ráébrednek, hogy hibát követtek el, amikor hittek Kisfejú Nagyfejú Zordonbordon hazugságaiban:

„– Persze, Dömdödöm. Igazad van, ne beszéljünk róla – mondta Mikkamakka. – De azért ne felejtjük el. Ekkor Bruckner Szigfrid a tisztás közepére pattant, döngetni kezdte a mellét.

– De a vezér akkor is én vagyok! – kiabálta. – Hallottál már olyat, Mikkamakka, hogy egy nyúl parancsoljon egy oroszlánnak? Hallatlan! A pomogácsok elleni harcmodort én ismerem a legjobban. Meg mindenféle harcmodort én ismerem legjobban!

– Dömdödöm – mondta Dömdödöm.

És ez igaz volt” (LÁZÁR Ervin, *A Négyszögletű Kerek Erdő*, i. m., 2018, 165).

⁹⁰ Ritoók kitér az eposz keletkezésének hátterére is – a műfaj az arisztokráciához és annak hatalmához kapcsolódik, hiszen részben az a célja, hogy legitimálja az uralmát, ugyanakkor megfogalmazzon egy erkölcsi követelményrendszert az irányában. Az arisztokrácia gyengülésével az eposzt is lecserélik más beszédmódok – érvényessége viszont bizonyos esetekben visszatérhet, ha a közösség valami nagy feladattal kerül szembe. Nem kívánok a keletkezés körülményeivel foglalkozni, és az is igaz, hogy *A Négyszögletű Kerek Erdő*t mára már jóval általánosabb érvényűnek érezzük, de kétségtelen, hogy megírásakor létezett egy erőteljes politikai olvasata is.

Ha egy kicsit tágabban vizsgáljuk a kérdést, még fontosabb gondolathoz juthatunk el: ugyan inkább a görög kultúrának, semmint az eposzoknak fontos kelléke, de érdekes megfigyelni azt is, hogy az erdőlakók legtöbb története a hübrisz köré szerveződik. A gögre, hencegésre, a saját felsőbbrendűség kimutatására a görögök az egyik legsúlyosabb bűnként tekintettek – az erdőben a legnagyobb vétek, a legtöbb vita oka éppen ez a magatartási forma. De talán ezzel a párhuzammal, az antik hagyományokkal kanyarodhatunk el (és vissza) a legfontosabb jellemzőhöz, a nyelv kérdéséhez is.

Dömdödöm elfordult a nyelvtől, és bizonyos értelemben a többiek bizalma is megrendült benne, de amíg Dömdödöm elzárkózik a szavak hazug semmitmondásától, addig az erdőlakók egyenesen tobzódnak a nyelv gazdagságában. Szerb Antal fogalmazza meg a görögökkel kapcsolatban a következőket: „Nagyon szeretnek beszélni és szavaik igazságához nem ragaszkodnak oly konokul, mint ahogy szűkszavú emberek szoktak. [...] A görög hazudik, állandóan és kitartóan, ez a tulajdonsága szorosan összefügg művészi nagyszerűségével. Nem azért hazudik, mert gyenge a realitás-érzéke; [...] a görög azért hazudik, mert kellemes hazudni, mert saját hazugsága szórakoztatja.”⁹¹

Az erdőlakók stratégiája nagyon hasonlít ehhez a szemlélethez. Ők a szavak sokszínűségével próbálják kifejezni azt, amire egy-egy szó önmagában már nem alkalmas, és ha a kísérletüknek más eredménye nincs is, az nyilvánvaló, hogy örömeiket lelik a nyelvi brillírozásban. Ám mintha nem is (csak) a kifejezés lenne a cél: ahogy Dömdödöm, úgy sokszor a többi erdőlakó is lemond a jelentésről, és inkább értelmén túli halandzsához nyúl, amely elemibb szinten fejezi ki mondanivalóját.

A halandzsa, amelynek magyar neve Karinthy Frigyeshez köthető,⁹² ősi műfaj; sokaig tartotta magát a nézet, hogy a „nyelvileg nehezen vagy egyáltalán nem értelmezhető elemek”⁹³ szövegromlás eredményei, de Tamás Ildikó szerint ez a magyarázat nem állja meg a helyét. A tudatosan „üres” szövegeknek kommunikációs céljuk van. Felosztásában ötféle funkciót különít el: a humort, az esztétikai funkciót, a mágikus funkciót, a közösségi funkciót és a nyelvi játékot.⁹⁴ A *Négyszögletű Kerek Erdő* világában mindegyik felmerül, sőt ha az erdei költőversenyre gondolunk, lényegében már ott felfedezhetjük valamennyit.⁹⁵

⁹¹ SZERB Antal, *A világirodalom története*, Bp., Révai, 1941, 21.

⁹² Karinthy írásai Lázár pályája elején komoly hatást gyakoroltak a szerzőre – első komoly sikere Plajbász Karcsi, akinek stílusán érződik az *Egy komisz kölkök naplójának* élménye.

⁹³ TAMÁS Ildikó, *Halandzsa (nonszensz) a folklórban: Szövegkonstrukciós és -de(kon)strukciós megoldások nyelven innen és túl = Ethno-lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve*, szerk. BALOGH Balázs, Bp., Akadémiai, 2013, 321–359. Az idézet: 325.

⁹⁴ *Uo.*, 351–353.

⁹⁵ Tegyük hozzá, a mágikus funkció *A Hétfejű Tündérben* jóval erőteljesebb; ebben a kötetben egyébként kifejezetten kötődik Mikkamakka figurájához is, például a talányos *Ha három lábon gyábokorsz* történetén keresztül.

Ha Lázár Ervin meséiről beszélünk, a szerző nyelvhasználata megkerülhetetlen. Farkas korábban idézett tanulmányában részletesen számba veszi a szerző roppant gazdag költői eszközkészletét, elsősorban a gyermeknyelv felől. De a gyermeknyelv, csakúgy, mint az avantgárd irányzatok, erős kapcsolatot mutat a halandzsával, egyfajta „tisztá forrásként”, ideálként jelenik meg.⁹⁶ Lázár számos kedvelt és jellegzetes eszköze, például a főnevesítés és az igeképzés, a különböző képzők eddig ismeretlen, de szabályos alkalmazása, a hangutánzó és a hangulatfestő szavak, illetőleg az ikerítés mind a halandzsaszöveg fontos kellékévé válhatnak.

Dömdömöt leszámítva az előbbi eszközökkel kisebb-nagyobb mértékben az erdő valamennyi lakója él. A valódi erő azonban nem az egyes szereplők nyelvhasználatából adódik. A legjobb lázári szövegek közelítenek a lírához. Az ismétlések, halmozások hatására önálló gondolatrítmus bontakozik ki bennük. Ez az, amit sem a narrátor, sem a különálló szereplők szólama nem tud megvalósítani – ám mint közösség az erdőlakók hangja egységbe olvad, és témától, a beszélők viszonyától függetlenül összekapcsolódik. A szereplők úgy teljesítik ki közösen a nyelv gazdagságát és szépségét, hogy mindez nem is feltétlenül tudatosul bennük. Mindegy, hogy éppen hazudnak vagy veszekednek – az erdőlakók összhangja adja a szöveg valódi hatását.⁹⁷

A Négyszögletű Kerek Erdő lakói nem játszanak, vagy játékuk mellékes – de a nyelvben való feloldódás, a nyelvi játék áthatja valamennyi történetüket, a teljes atmoszférát. A cselekménytől függetlenül önálló ereje van ennek a nyelvnek; egyfajta belső szabadság, amely a közösség együttműködése miatt, de nem az egyes akaratok okán működik. Úgy gondolom, ez a nyelvi varázs, a „versbe” komponált egyedi hangok összjátéka az, amiért az olvasó megbonthatatlan egységnek érzi a Négyszögletű Kerek Erdő világát. Ez az egység az, amely akkor is működik, összetart, ha a cselekvés szintjén a hősök újra és újra elbuknak (akár a görög mitológia legendás bűnösei, akik valamilyen módon kivívták az istenek – esetünkben a közösség, a többség – haragját). Ebből a kórusból valóban senki sem szorul ki – ezért válhatott az erdő az elfogadás és a mindent legyőző összetartozás szimbólumává.

⁹⁶ TAMÁS Ildikó, „Szárnyati / Gézamalacra”: A halandzsa természetéről = Kőrösi Csoma Sándor – Az igazság keresése, szerk. GAZDA József, SZABÓ Etelka, FERENCZ ATTILÁNÉ SZŐCS Éva, Kovászna, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2015, 165–175. Az idézet helye: 170.

⁹⁷ „– Rissz-rossz a kedvünk.

– Csak sírunk-rívunk – hazudta Bruckner Szigfrid.

– Kesergünk – mondta Vacskamati.

– Bánatoskodunk – toldotta Ló Szerafin” (LÁZÁR Ervin, *A Négyszögletű Kerek Erdő*, i. m., 2018, 130).

„– Hallottátok? – mondta Ló Szerafin. – Dömdödöm azt mondta, hogy dömdödöm.

Hogyne hallották volna!

– Bizony nem gondolja a virágját.

– Bizony nem öntözi.

– Bizony rá se néz.

– Bizony hervadozik szegény virág.

– Bizony kornyadozik” (Uo., 62).